När atombomben kom till byn – en kärnfysikers ubåtsäventyr

anmäld av Mikael Holmström

TITEL:
Kärnvapen på svensk mark!
...om avslöjandet av kärnvapen ombord på sovjetiska ubåten U 137
FÖRFATTARE:
Lars-Erik de Geer
FÖRLAG:
Ranunkel, Karlskrona 2024

TROTS ATT DET numera gått mer än 43 år sedan den sovjetiska ubåten U 137 gick på grund i Blekinge så fascinerar ännu historien. Den fick Sveriges Television att sända satirserien ”Whiskey on the Rocks” under julhelgen 2024 i hela sex avsnitt. Och nog finns det dramatiskt stoff i dessa tio dygn 1981 när Sverige stod upp mot supermakten Sovjet.

Tv-serien sågs av många som, även i min egen bekantskapskrets, spontant började diskutera händelsen. Två frågor återkom: 1) Var det en felnavigering? 2) Fanns det verkligen kärnvapen ombord?

Trots att TV-serien angavs vara ”inspirerad av en sann historia” blandade den fakta med fiktion. I serien hamnade ubåten i Blekinge på grund av en felnavigering, vilket ju också var den sovjetiska versionen. I serien förklarades dock denna vara resultat av ett fylleslag ombord. Fakta är att tre svenska utredningar slagit fast att ubåten gjorde ett avsiktligt intrång i det militära skyddsområdet. Det utreddes av Försvarsmakten 1981, av Ubåtsskyddskommissionen 1983 och grundligast av Ubåtskommissionen 1995.

Den andra frågan som väcktes var den om kärnvapen på ubåten. Här låg serien närmare verkligheten – ja, de fanns där. Svenskarna fick visserligen aldrig tillträde till hela ubåten men kunde med mätningar utanför ubåtsskrovet fastställa att den var bestyckad med kärnvapen. Hur detta lyckades har det hittills varit sparsamt med information om.

Den kunskapsluckan fylls nu av kärnfysikern Lars-Erik De Geer med sin bok *Kärnvapen på svensk mark!*, vars utgivning i tid råkade sammanfalla med tv-serien. Det gör boken med dess faktaredovisning än viktigare. Som Carl Bildt skriver i bokens förord är detta den första boken om kränkningen som fokuserar på just frågan om kärnvapen.

Lars-Erik de Geer fick en nyckelroll i dramat och är väl skickad att skriva om ämnet. Han är docent i kärnfysik vid KTH och 1981 var han anställd på Försvarets forskningsanstalt FOA (numera FOI) med uppgift att

spåra nedfall i atmosfären från andra länders kärnvapenprov.

Första dagen som ubåtens grundstötning i Gåsefjärden blev känd var den 28 oktober 1981. Då ställde journalister som samlats i Karlskrona den självklara frågan: Har ubåten kärnvapen? Kommendörkapten Karl Andersson som varit ombord på ubåten svarade ”Nej, i den gamla skorven finns inga kärnvapen!”. Det blev den förhärskande bilden: inget att oroa sig för – ubåten av klassen Whiskey (Natos beteckning) var ju ett kvartssekel gammal – den blev operativ 1957.

Samma dag samlades i Stockholm några FOA-experter till möte. De Geer skildrat hur FOA:s underrättelsechef Bengt Odin föreslog att FOA borde vara representerat i Karlskrona om det dök upp nya frågor om kärnvapen. Odin hade nämligen ett svagt minne av att på 1960-talet ha läst en artikel om att Whiskey-ubåtarna ibland bar kärnvapen. De Geer betvivlade detta, men var nyfiken på att komma ner och med egna ögon se Sovjet-ubåten. Dess grundstötning i det neutrala Sverige kablades ju ut som en världsnyhet.

”Jag hade ett rätt egoistiskt motiv till att föreslå mätningar av något som vi inte trodde på. Men det skulle ju innebära att vi skulle få komma ut till ubåten och inte bara sitta på basen och besvara eventuella frågor. Märk att utan den där egoismen hade kärnvapnen aldrig hittats”, skriver han.

De Geer bygger sin bok på egna anteckningar från 1981, andras hågkomster, böcker samt vittnesmål från Sverige och Ryssland. Det är en omfattande skildring av hur hela ubåtsdramat utvecklas dag för dag. Det ger en intressant översikt, inklusive av hur Sovjet planerade fritagning och kapning (av statsisbrytaren Thule som spärrade inloppet till Gåsefjärden).

Men bokens främsta värde är Lars-Erik De Geers egen skildring av hur han och de andra FOA-forskarnas inledande skepsis förbyttes i allt större visshet. När de kom till Örlogsbas Syd i Karlskrona verkade forskarna inledningsvis mest vara till besvär för den militära uppladdning som pågick. Den första kvällen där kunde De Geer med två kolleger ändå göra sin första mätning vid ubåten. En spännande och kul utflykt i nattens mörker med tre FOA-män i en båt, modell mindre, tyckte De Geer.

Han stod i fören och läste av ett mätinstrument för gammastrålning som han höll i handen. När de passerade ubåtens torpedtuber ökade nivån på strålningen tiofalt. ”Här är det nå´t”, utbrast De Geer förtjust. Då upptäcktes de av ryssarna i ubåtstornet som ropade och hotade dem med sina vapen. Ubåtens politiske officer Vasilij Besedin rusade fram med dragen pistol. Han var nära att skjuta De Geer, men besinnade sig och forskarna kom undan med blotta förskräckelsen.

Resultatet av denna första mätning rapporterades via underrättelsetjänsten till ÖB Lennart Ljung och hölls strängt hemligt. Nu fick forskarna militärledningens fulla stöd med transporter, skyddsvakt samt vilseledning för att dölja sina mätningar. Regeringen som också informerats fruktade nu att rykten om kärnvapen skulle orsaka panik i Blekinge

Avancerad mätutrustning hämtades i laboratorier, flögs ner och installerades provisoriskt under däck i Kustbevakningens *Tv 103*. Denna tullkryssare förtöjdes sedan jämsides med ubåtens stävparti. Mitt i natten den 2 november genomförde forskarna sin tredje och avgörande mätning av den joniserande strålningen. Men den printer som skulle dokumentera mätvärdena strejkade. Så De Geer tvingades i det trånga utrymmet att på ett rutat A-blad och en plastfilm rita av vad mätinstrumentets skärm visade. Situationen blev inte bättre av att en stres-

sad Karl Andersson bryskt tvingade dem att avbryta mätningarna i förtid.

Samma dags morgon samlades de tre utsända FOA-iterna på statsisbrytaren *Thule* och gick igenom sina resultat. Deras besked nådde ÖB Lennart Ljung som informerade statsminister Thorbjörn Fälldin: sannolikt kärnvapen i en förlig torpedtub. Det framstår som en betydande beräkningsmässig bedrift att De Geer och hans kolleger under dessa pressade förhållanden – utan datorer och andra hjälpmedel på isbrytaren – kunde slå fast att ubåten sannolikt hade kärnvapen. Det var också ett politiskt sprängstoff som man lyckades hålla hemligt i tre dygn.

Intressant nog förefaller ledande politiker ha varit mer förberedda på detta än militären. I vart fall kallades forskarnas chef Anders Fröman till regeringen som ville klarlägga risken för att kärnladdningarna skulle detonera. Men när forskarna i Karlskrona sökte upp chefen för Örlogsbas Syd för att pliktskyldigt informera honom om mätresultaten avbröt han dem artigt. Han sade att han inte borde veta något och tackade för besöket: ”Kanske blev han ängslig för vad han borde göra för att skydda Karlskrona från något ofattbart.”

Jag var själv närvarande som reporter på *Ny Teknik* under den presskonferens som hölls i Riksdagshuset den 5 november. Stämningen var lättad eftersom statsminister Fälldin förväntades förklara att ubåtsdramat snart var över och att ubåten skulle släppas. Det skulle han också säga – men först kom han med ett sensationellt besked:

”Vad jag nu för första gången ger offentlighet åt är att enligt de undersökningar som vi har företagit så är den sovjetiska ubåten med stor sannolikhet bestyckad med kärnladdningar.” Det blev bokstavligen så tyst i lokalen att man kunde hört en knappnål falla. Närmast bedövade satt vi där i någon sekund. Kärnvapen! Atombomber på svenskt område! Sedan rusade nyhetsjournalisterna mot dörren för att hitta närmaste telefon och ringa in nyheten till sina redaktioner – detta var ju före mobiltelefonernas tid. Beskedet på Fälldins presskonferens var chockartat, liknande det som drabbade Sverige vid Palme-mordet 1986.

När statsministern avslöjade kärnvapnen sade han att Sverige mätt upp uran-238 vid ubåten. Uran-238 används för att kapsla in plutoniumkärnan i en kärnladdning, men utgör i sig inget bevis för att det är en kärnladdning. De Geer insåg detta och försökte i sista stund innan presskonferensen få bort uran-238 ur statsministerns anförande – men då var det för sent. Omnämnandet av uran-238 ledde till ifrågasättanden och kritik. Danska forskare kallade det hela för ett svenskt felslut, en ”tanketorsk”.

I efterhand har de Geer, bland annat med hjälp av rekonstruktioner till sjöss och beräkningar i superdatorer, kunnat visa att mätningarna och slutsatserna som drogs 1981 på Gåsefjärden stämmer. Det är lite lärobok över dessa avsnitt i boken som med fördel kunde lagts sist. Målgruppen här är kanske De Geers kritiker och andra fysiker?

Att U 137 hade två kärnladdningar i torpedtuberna har efter Sovjetunionens upplösning bekräftats av både ubåtens politiske kommissarie Vasilij Besedin och dess kapten Anatolij Gusjtjin.

Frågan om vad för slags laddningar det rörde sig om är dock ännu obesvarad. Var det torpeder avsedda att sättas in mot fartyg till havs? Eller var det torpeder eller minor som skulle gömmas på botten i skärgården för att aktiveras med fjärrutlösning vid ett krigsutbrott? Enligt Gusjtjin var ubåtens kärnladdningar ”tillräckligt kraftiga för att förinta hela hamnar, men inte städer”. De Geer resonerar utförligt om detta och lutar åt att det var frågan om minering med kärnladdningar.

Boken på 300 sidor är påkostad med många illustrationer och fotografier i fyrfärg. De Geer skriver personligt om sina upplevelser, inklusive en del mer privata interiörer. Det är en svår balansgång som inte är helt lyckad. Boken är utgiven av det lilla förlaget Ranunkel i Karlskrona och hade vunnit på att en duktig redaktör rensat lite i texten. *Kärnvapen på svensk mark!* är hur som helst ett intressant tidsdokument och ett standardverk om kärnvapnens roll under dessa tio dygn som skakade Sverige.

Till slut en egen reflektion efter att ha läst De Geers bok. I efterhand framstår chocken över kärnvapen på U 137 som rätt märklig. Trots att vi levde i kalla krigets terrorbalans som byggde på supermakternas kärnvapenavskräckning och kärnvapenstrategier var vi alltså tämligen oförberedda när atombomben kom till vår egen by. Att allmänheten var oförberedd är inte så konstigt, men att även experter och officerare överraskades framstår som märkligt.

Sverige hade på 1950- och 60-talen haft ett eget, långt gånget, kärnvapenprogram. Det var maskerat som ”skyddsforskning” och ännu 1972 hade FOA i största hemlighet svarvat små mängder plutonium. Detta var visserligen inte allmänt känt 1981 – men flera av kärnfysikerna på FOA hade arbetat med bomben. Ändå förväntade de sig inte att kärnvapenmakten Sovjet skulle ha kärnladdningar på sina ubåtar i Östersjön. Var det fysikernas arbete med nedrustning och tankarna om en kärnvapenfri zon i Östersjön som grumlade insikten? De Geer går inte in på det svenska atombombsprogrammet i boken. Men det förefaller troligt att det var just de egna insikterna om hur kärnladdningar konstrueras som gjorde att FOA utifrån mätvärdena från ubåten kunde ”räkna baklänges” och slå fast att den var bestyckad med kärnvapen.

I och med att Försvarsmakten skrinlade sina egna atombombsplaner vid 1960-talets början så förefaller myndigheten ha underskattat det hot som kärnvapnen utgjorde, vilket reaktionerna hos officerarna i Blekinge visade. Man utgick från att Sverige skulle kunna utsättas för enstaka kärnladdningar i utpressningssyfte, men inte ett kärnvapenkrig i stor skala. Därifrån låg det nära till hands att utgå från att U 137 inte bar kärnvapen. När så ändå visade sig vara fallet stod man handfallen och ville inte veta – som örlogsbasens chef, eller förneka – som Karl Andersson.

Den individ som 1981 väckte frågan att U 137 kunde bära kärnvapen var som framgått FOA:s underrättelsechef Bengt Odin. Han hade en intressant bakgrund som De Geer inte nämner: ubåtsofficer, kommendör och marinattaché i både London och Moskva. Redan 1957 sköts det första skottet med kärnvapentorped från en ubåt av Whiskeyklassen. Tre provsprängningar från ubåtar gjordes och bilder togs, kanske var det denna artikel som Odin erinrade sig. Hans inspel visar hur viktigt det är med kvalificerade officerare med egna fackkunskaper inom underrättelsetjänsten.

Vi vet numera, sedan de östtyska arkiven öppnats, att vid en övning 1977, fyra år före U 137:s grundstötning, så fick den sovjetiska Östersjöflottan sig tilldelat 157 kärnladdningar. Hundra kärnvapen skulle avfyras mot Natos sjöstyrkor och mindepåer, bland annat i Öresund. Därpå skulle landstigning i Danmark ske med understöd av 52 kärnvapen. Det var alltså närmast rutin med kärnvapen på sovjetiska fartyg och i angreppsplanerna.[1]

Det har ibland ifrågasatts vad U 137 skulle göra i Gåsefjärden, men denna var en del av en svensk hemlig krigsfarled och hade förtöjningsplatser för torpedbåtar, och svenska ubåtar hade tidigare haft bottenlägesplatser

där. Sovjetunionen misstrodde svensk neutralitet och kan ha haft intresse av att i ett storkrig kunna slå ut det svenska försvaret i sina baser.

Det förefaller sammanfattningsvis ha varit ett rejält misslyckade för svensk underrättelsetjänst att kärnvapnen ombord på U 137 kom som en sådan stor överraskning 1981. Det påminner onekligen om hur Militära underrättelse- och säkerhetstjänsten (MUST) in i det sista 2022 missbedömde och informerade regeringen om att Ryssland inte skulle inleda en storinvasion av Ukraina.[2]

Mellan de två händelserna ligger det 41 år, men de reser ändå en oroande fråga: Finns det idag, 2025, andra hot som vår underrättelsetjänst och våra myndigheter på liknande sätt har undervärderat eller ignorerat?

Recensenten är redaktör, författare och ledamot av KKrVA.

Noter

1. Holmström, Mikael: *Den dolda alliansen – Sveriges hemliga NATO-förbindelser*, Natur & Kultur, 2023, s 242.
2. Holmström, Mikael: ”Källor: Så missbedömde Sverige det ryska krigshotet”, *Dagens Nyheter*, 2022-06-15, *https://www.dn.se/sverige/kallor-sa-missbedomde-sverige-det-ryska-krigshotet/*.